

KUR'ÂN'A DAİR ESERLER

- I -

Ahmet BULUT*

الخلاصة

توجد في هذه الدراسة كتب و رسائل لغريب القرآن و وجوهه و نظائره و لغاته و معانيه بحسب سيرها التاريخي من العصر الأول الهجري الي زماننا.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Kur'ân'a dair eserler ele alınmıştır. Garîb, vücûh, nezâir, lûgat konularındaki eserlerle birlikte, dil açıklamalarına dayanan genel tefsirler, belirli bir konuyu esas alan izahlar, mefhûm tahlilleri üzerindeki çalışmalar tarihî bir seyir içerisinde takdim edilmiştir.

"Garîb" diye ifade ettiğimiz, Kur'ân'daki zor anlaşılan kelimeler, hem lafız hem de mânâ yönüyle karşımıza çıkar. Arapçanın değişik lehçelerinden gelen ve diğer dillerden arapçaya giren veya eski bir maziden beri birlikte kullanılagelen kelimeler (muarreb), Kur'ân'ı anlamak isteyen için bir problemdir. Bazan da kelime, cümle içerisinde kullanılırken mânâsı da açık anlaşılır olmaktan uzak bulunabilir. Garîb grubuna zamanla, müfret olarak fiil ve ismin haricinde edatlar ve ifade tarzları yani cümle kısımları ve cümleler de girmiştir.

Garîb kelimeler için en önemli kaynak Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdir. Eğer o dönemdeki birikim sağlam olarak bize ulaşmasa idi, bu problem, hakikaten "Kur'ân'ın anlaşılmasında" bir takım zorluklar meydana getirirdi. Bu sebeple, Hz. Peygamber (A.S.V.) "Kur'ân'ın mânâsını anlayınız ve gariblerini araştırınız" buyurmuştur.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Vucûh konusu ise, bir kelimenin Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde ibarenin gelişine göre, diğer bir tabirle "sibâk" münasebeti içerisinde kazandığı farklı anlamlardır. Bu konu, Kur'ân'ı okuyan kişide güçlü bir zeka, derin bir nüfûz kabiliyeti ister. Müfessirin rahatça hareket etmesine imkan verir. Bu sebeple vucûh konusu, mânâ açılımının en önemli yollarından biridir.

Vucûhu'l-Kur'ân çalışmalarının doğuş sebeplerinden en önemlisi, kanaatimce, hicrî I. asırdaki siyasî ve akîdevî mezheplerin Kur'ân'ı kendi kanaatlerinin yorum merkezi durumuna sokmalarıdır. Bu konu, erken bir dönemde ciddî bir ihtiyaçla başlamıştır.

Nezâir, aynı anlama gelen kelimelere verilen genel bir isimdir. Bir mefhumu geniş anlamda bilmek, konuların sınırını tayin etmek noktasından, nezâir konusundaki bilgi Kur'ân sistematîği için lüzumludur. Kavram tahlilleri için bir ihtiyaçtır.

Maâni'l-Kur'ân'lar, eldeki bu isimle anılan eserler nazara alınacak olursa, daha ziyade dil ağırlıklı tefsirlerdir. Bunlar lüzum ve ihtiyaç ile müellifin meyli ve sahasına göre dil veya nahiv ağırlıklıdır. Bunların müttekâmil şekilleri, kıraat, esbâbu'n-nuzûl, nâsîh ve mensûh, tenâsubu'l-âyât, müşkil, mütesâbih, ahkâm ve diğer konuları ihtiva ederler. Açıkcası, normal bir tefsirden farklı değillerdir.

Maâni'l-Kur'ân konusunda zikredilebilecek bir husus da İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist'indeki taksime göre, muhtelif hususlarda Kur'ân'a dair yazılan eserler, meselâ i'câzu'l-Kur'ân bu gruba girer (ma'ânin şettâ fi'l-Ḳur'ân).

Garîbu'l-Kur'ân'la başlayan lugavî tefsirler, zamanla sûre tertibinden çıkarak alfabetik tertiplere uygun bir veche kazanmıştır. Büyüyerek gelişen bu konu, lugatu'l-Kur'ân, mufredâtu'l-Kur'ân, mu'cemu'l-Kur'ân, lisânu'l-Kur'ân, kâ-mûsu'l-Kur'ân ünvanlarıyla müstakîl eserlere ulaşmıştır. Arapçadan; arapça, türkçe, ingilizce, almanca, latince, orduca, endonezyacaya kadar bir takım dillerde sözlükler hazırlanmıştır. Alfabetik sözlüklerin yapımı, kullanılış kolaylığı sağlamak içindir.

Mîlâdî XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batıda Kur'ân araştırmaları hızlanmış ve ilk faaliyetler, Kur'ân'daki bazı hususlar ve konularla ilgili araştırmalarla başlamıştır. Batıdaki çalışmalar, Kur'ân için sözlükler, indeksler, terim ve kavram fihristleri gerektirmiştir. Batı, genellikle, Kur'ân'ın umûmunu ele alan çalışmalar yerine konulu çalışmaları esas almıştır.

Bunlar için, Kur'ân'daki büyük temler (major themes), tahlîfî rehberler (analytical guides), terimler diğer adıyla ıstılahlar (terms), yabancı dildeki kelimeler (foreign vocabularies), isimler ve ıstikakları ile coğrafî malzeme (names and their derivatives, geographical materials), bazı semboller (symbols), eş ve farklı anlamlı kelimeler (synonyms, homonyms), fikir (concept) analizleri, belirlenmiş âyetlerin manalarını (meanings) tesbit, araştırma ve kaydetme yolları takip edilmiştir.

Hazırlanan sözlükler (lexicons, dictionaries, glossaries) den sonra, bilhassa Batı, günümüzdeki Kur'ân araştırmalarının yönünü "temle ilgili târîhî semantik tahlillere (thematic historical semantic studies)" kaydırmış bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilen ve Batıda yapılan araştırma çeşitleri, müslümanlardaki zafiyetler de ilave edilince, İslâm dünyasındaki fikrî karışıklıkların merkezi olmuştur. Mevcut yönü, başka hedeflere kanalize etmek gibi gayeler güdülerek hazırlanan bu faaliyetler, İslâm dünyasındaki bazı şokların sebebidir.

İslâm dünyası, bu yeni gelişimin içerisinde yerini alarak tefsir çalışmalarında tem ve semantik tahlillere girmeye başlamıştır. Konulu tefsir çalışmaları olarak mütalaa edeceğimiz, bahsedilen bu husus, İslâm dünyasında yeni ve ikinci bir atılımla desteklenmek istenmektedir.

Bilim, san'at, teknoloji geriliğini telafi için bir dinamik güce ihtiyaç duyulmuş ve Kur'ân'ın ilmi teşviki, kozmik ayetlerin varlığı bu yeni çalışmaların merkezi olmaya başlamıştır. Bugün, İslâm dünyası, gelişen ilmî faaliyetlere, İslâm medeniyetinin mazideki parlak dönemlerinin absorbe ettiği bir yaklaşımla, insanını hazırlamak gereğini duymaktadır. İnanç ve yaşanan global hayatla uyum bu yeni faaliyetlerin hedefidir.

Kur'ânî ilimlerin her birinin doğuşunun gerçek bir sebebi vardır. Bunu, İslâm dünyasındaki fikrî, ictimâî, iktisâdî ve siyâsî sebeplerde aramak gerekmektedir.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde yardımlarını esirgemeyen TDV İslâm Ansiklopedisi, OIC IRCICA, Kültür Bakanlığı Süleymaniye Kütüphanesi idareci ve personeline teşekkür ederim Özellikle araştırma izni vererek tamamlamaya vesile olan İlâhiyat Fakültesi Sayın Dekanı Prof. Dr. Coşkun Ak'a teşekkürlerimi burada zikretmeyi bir borç bilirim.

HÜVİYİYETİ BELİRLİ ESERLER

Bu bölümde, Kur'ân'ın garîb, lugât, muarreb, vucûh, eşbâh, nezâir, mu'cem, maânî konularıyla ilgili eserler en eski mahsullerinden başlayarak zikredilecek ve mîlâdî XIX. asrın ikinci yarısından itibaren gelişen mânâya dönük tefsir faaliyetlerinin bir seyri de bu çalışmada yer alacaktır.

Kur'ân, Peygamberlere ve Peygamberimize (A.S.M.), vazife olarak, "belâğ" (:tebliğ, vahyi insanlara duyurma ve anlatma) ve 'tebyîn' (: açıklama)i zikretmektedir (Âlu'İmrân 3/20; el-Mâ'ide 5/67, 92, 99; er-Ra'âd 13/40; en-Nahl 16/35, 82; en-Nûr 24/54; el-Ankebût 29/18; eş-Şûrâ 42/48; et-Teğâbun 64/12. İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/44, 64).

"Hz. Peygamberin (A.S.M.) Kur'ân'ı açıklaması ise, mücmeli beyân, umûmî hükümleri tahsîs, mutlaka takyîd, mübhemi ta'yîn müşkili tavnîh, neshe işaret,

kelimelerin lugavî delaletlerinin genişliğini göstermek sûretiyle İslâmî mânâlarını ifade etmek, maksûdun ta'yîni için bazı lugavî izahlarda bulunmak, garîb kelimelerin üzerinde durmak, edebî incelikleri muhtevî âyetlerin hedeflerini bildirmek, âyet metnine kısa ve açıklayıcı ilaveler yapmak sûretiyledir. Tavsîf, tasvîr, temsil yolunu kullanarak ve Kur'ân'da mücmel bırakılmış kıssalar hakkında tafsilat vererek açıkladığına çokça rastlanmaktadır. İnsanları irşad, tergîb ve terhîb gayesiyle ahlâkî, gaybî ve uhrevî hayata ait bir çok âyetleri de tefsir etmiştir.

Resûlullâh'ın (A.S.M.) tefsirleri, hiç denecek kadar az değil, azımsanmıyacak kadar çoktur. Bununla beraber Kur'ân'ın hemen hemen tamamını tefsir ettiği iddiası kabul görmemektedir. Çünkü, Resûlullâh'ın (A.S.M.) tefsirinin gayesi, sadece âyetlerin maksadının anlaşılmasıdır. Nitekim, sahabenin de Kur'ân'ı okumak ve anlatmaktan gayesi, onun tatbik edilmesidir." Bu konuda yapılmış ciddi bir çalışma için bk. Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'ânı Tefsiri, İstanbul, 1983, Kayıhan Yayınevi. Yukarıdaki ifadeler bazı tasarruflarla bu eserden alınmıştır.

Hz. Peygamber'den (A.S.M.) sonra, Kur'ân tefsirinde °Abdullâh b. Mes'ûd (-32/652), Hz. °Alî (-40/661), °Abdullâh b. °Abbâs gibi bazı sahâbîler temâyüz etmişlerdir. Sahabeler içerisinde, bize kadar eserleri gelen °Abdullâh b. °Abbâs'tır.

1. °ABDULLÂH B. °ABBÂS b. °Abdi'l-Muṭṭalib b. Hâşim b. °Abdi Menâf b. Kuşayy el-Hâşimî el-Ḳureşî el-Mekkî el-Medenî eṭ-Ṭâ'ifî (Mekke 619 m. - 68/687, 70, 65, 76, 69, 73 Tâif). Hz. Peygamber'in (A.S.V.) amcasının oğlu, Abbâsî imparatorluğunu kuranların cediti, hadis, tefsir, fikh, kıraat, şiir, dil, megazî, eyâmularab sahalârında otorite bir sahâbidir. Ona el-Hibr, Hıbrü'l-Umme, el-Bahr, Tercumânu'l-Ḳur'ân, Sulṭânu'l-mufessirîn, Re'îsu'l-mufessirîn denilmiştir. el-°Abâdiletu'l-erba'â'dan biri olup, ehl-i beyte dahildir.

1. Kitâbu garîbî'l-Ḳur'ân/Kitâbu'l-lugât fi'l-Ḳur'ân: Bu eserin yazma nüshalarının üzerinde değişik ünvanlara rastlanmaktadır. Atıf Efendi 2815/8'de "Kitâbu garîbî'l-Kur'ân", Es'ad Efendi 91/3'de "Beyânu lugâti'l-Ḳur'ân", Dimaşk, Zâhiriyye'de. "Kitâbu'l-lugât fi'l-Ḳur'ân", Dublin, Chester Beatty 4263'de "Luğatu'l-Ḳur'ân" tarzında geçmektedir.

Aynı eserin bu değişik isimlerle nakledilmesi sebepsiz değildir.

Kur'ân'ın zor anlaşılan veya bilinemeyen kelimelerini ihtiva ettiği için isimde "garîb" kelimesi kullanılmıştır. Bu gariblerin doğuş sebebi ise, kelimelerin Arap dili lehçelerinde bulunuşu ve diğer dillerle arapçanın kullandığı müsterek kelimelerdir. Bu eser, gariblerin menşeiini - metne göre - Arap lehçelerine ve diğer dillerle olan ortaklığına bağlar. O dönemin şartlarında, her mü'min, bütün kabilelerin lehçelerine hâkim değildi ve kültür seviyeleri de farklıydı. İbnu °Abbâs'm bize ulaşan bu kitabı, gariblerin hangi lehçe ve dillerde olduğunu göster-

mesi sebebiyle, "luġatü'l-Ķur'ân, "el-luġât fi'l-Ķur'ân" şeklinde ifade edilmiştir. Sonraki bir isim olarak da 'sözlük' anlamında "luġatu'l-Ķur'ân" denilmiştir.

Muhteviyâtında Őu lehçe ve diller bulunmaktadır:

el-^cAmâlika, ^cÂmir b. Sa^csa^ca, Baĥr, Benû Ĥanîfe, Ceys, Curhum, Cuzâm, Enmâr, EŐ^câr, el-Evs, el-Ezd, EzdŐenû'e, Gassân, Gaġafân, Ĥaġramevt, Has^cam, Ĥazrec, el-Ĥicâz, el-Ĥimyeriyye, Huzâ^ca, Ķays b. ^cAylân, Kinâne, Kinde, Ķureys, Laĥm, Medyen, Mezĥic, Sa^cdu'l-^caŐîre, Sebe', Sedûs, Se^ckîf, Se^cleb, Tay', Temîm, ^cUmân, el-Yemen.

Luġatu Berber (berberîce), luġatu'l-Furs (farsça), el-habeŐiyye (habeŐçe), el-ibrânîyye (ibrânîce), luġatu'l-Ķıbt (kıbtîce), en-nebatîyye (nebatîce), luġatu'r-Rûm (rumca), luġatu's-Sîn (çince), es-suryânîyye (süryânîce).

Atıf Efendi 2815/8; 102^a-107^a, 8/14. asır, nesih.

Es'ad Efendi 91/3; 104^a-112^b, 949 h., talik.

Dublin, Chester Beatty 4263; 9 yk., 875 h.

Dimaçk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye (GAS I, 28).

Yazmaların rivayet zincirleri:

Es'ad Efendi (104^b):

İbnu ^cAbbâs-^cAġâ'-^cAbdu'l-Melik b. Cureyc - Aĥmed b. Muĥammed b. Sa^cid b. Ebân el-ĶureŐî mevlâ ^cUŐmân b. ^cAfevân el-Muġri' mu'eddibu Ca^cfer b. Mesleme-Ebu'l-Ĥasan ^cAlî b. Ebî ^cAlî el-Muġri' el-ĶureŐî el-Hemedânî-Muĥammed b. Yahyâ b. ^cİsâ b. ^cUbeydelî (bi-Ķazvîn)-Ebû ^cAmr ^cUŐmân b. Mûsâ (b.) Muĥammed-Ebû Bekr el-Ķabbâb ^cAbdullâh b. Muĥammed.

Sonu (112^b): Kitâbu luġâtî'l-Kur'ân el-mervîyyetu ^can İbni ^cAbbâs-radiyâl-lâhu te^câlâ ^canhumâ-, te^clifü Muĥammed b. ^cAlî b. el-Muzaffer el-ma^crûf bi'l-Vezzân el-Ĥanefî-rahimehullâhu te^câlâ-.

Atıf Efendi (102^{a-b}):

İbnu ^cAbbâs-^cAġâ'-^cAbdu'l-Melik b. Cureyc-Ebû Ca^cfer b. Eyyûb el-Muġri'-Aĥmed b. Muĥammed b. Sa^cid b. Ebân el-ĶureŐî-el-Ĥuseyn b. Muĥammed-Ebu'l-^cAbbâs Aĥmed b. ^cUbeyd- Ebû Aĥmed ^cAbdullâh b. el-Ĥuseyn b. Hasnûn el-Muġri'-Ebû Muĥammed İsmâ'îl b. ^cAmr b. İsmâ'îl el-Muġri' (bi-MıŐr) = eŐ-Őeyĥ el-Ĥâfîz Ebû Ĥâhir Aĥmed b. Muĥammed b. Aĥmed b. Muĥammed es-Selîfî el-İsbehânî ve eŐ-Őihâb Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. Yûsuf el-Ġaznevî-eŐ-Őeyĥ el-Fakîh el-İmâm Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. ^cAbdi'l-Ġaffâr İbni Ebî Nasr b. Aĥmed el-Maġdisî (receb ayı baŐı 603)-eŐ-Őeyĥ el-Fakîh el-İmâm ReŐîduddîn Ebû Muĥammed b. ^cAbdi't-Ĥâhir b. NeŐvân b. ^cAbdi't-Ĥâhir el-Muġri' (bi'l-Medîneti'l-vezîriyyeti's-Őafeviyyeti's-sa^cideti'l-maĥrûse Zemîra).

Dublin, Chester Beatty nüŐhası ise, Muĥammed b. ^cAlî b. el-Muzaffer el-Vezzân (h. 4. asrın sonları ve 5. asrın baŐında yaŐadı)'a nisbet edilir.

Dimaşk, Zâhiriyye nüshası ise, Ebû Ahmed ʿAbdullâh b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Muḳri' (-386/996)'ye nisbet edilmektedir (GAS I, 28, 45).

Netice olarak:

a) İsnad zincirlerindeki, "İbnu ʿAbbâs-ʿAtâ-ʿAbdu'l-Melik b. Cureyc" silsilesi aynıdır.

b) Es'ad Efendi nüshası ile Chester Beatty nüshası aynı kanaldan gelmektedir.

c) Atif Efendi nüshası, Zâhiriyye nüshasıyla müşterek rivâyet zincirine sahiptir. Zira, Zâhiriyye nüshasındaki son zat, yani "Ebû Ahmed ʿAbdullâh b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Muḳri' ", Atif Efendi nüshasındaki rivâyet zincirinde sekizinci zattır. Açıkcası, bu iki nüsha aynı isnada sahibidir.

d) Metin İbnu ʿAbbâs'a aittir.

Bu eser neşredilmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır:

Dimaşk, Zâhiriyye nüshasından neşir: K. el-luġât fi'l-Ḳur'ân, tahkik: Şalâhuddîn el-Muneccid, Kahire, 1946. Hakkında tanıtma yazısı; Anton Spitaler, Şalâhuddîn al-al-Munaġġid, İbn Hasnûn: Kitâb al-luġât fi'l-Qur'ân, Kairo, 1946. Oriens, 2, 1949, 173-176. RAAD, 22, 1947, 164 (GAS I, 28). İkinci tab'ı, el-Luġât fi'l-Ḳur'âni'l-kerîm, rivâyetu İbni Hasnûn, bi-isnâdihi ilâ İbni ʿAbbâs, tahkik: Şalâhuddîn el-Muneccid, Beyrut, 1972, Dâru'l-kutubi'l-cedîd; üçüncü tab'ı, aynı ünvan, muhakkik, yer ve basımevince 1389/1978'de yapılmıştır.

Es'ad Efendi ve Atif Efendi nüshaları: Ahmet Bulut, ʿAbdullâh b. ʿAbbâs ve Garîbu'l-Kur'ân'ı, İstanbul, 1976; Bursa, 1986. Bu yazma nüshalardan bir tenkitli metin hazırlanmış olup, ayrıca İbnu ʿAbbâs'ın hayatı, ailesi, şahsiyeti, ilmî çalışmaları ve bu çalışmaların intikâli hususunda bilgi verilmiştir (I-VII, 30, 36 s.). Prof. Dr. İsmail Cerrahoġlu, Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garibu'l-Kur'ânı, Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi, XXII, 1978, 17-104. Bu çalışmada, ʿAtâ' b. Ebî Rebâh (-114/732, 115)'ın kimliği, şahsiyeti, ilmi ve fazileti ile garîbu'l-Kur'ândan bahsedilir. Es'ad Efendi ve Atif Efendi nüshaları ile Ebû ʿUbeyd el-Ḳâsım b. Sellâm'ın "Luġâtu Ḳabâili'l-ʿArab"ının metni, aynı sahifede ayrı ayrı verilerek karşılaştırma yapılır. Sonda ise (s. 102-104), Ebû ʿUbeyd'deki fazlalıklar belirtilmektedir (17-24, arapça metin 25-104 sahifeler).

Diġer çalışmalar: A. Rippin, Ibn 'Abbas's al-Luġât fi'l-Qur'ân, BSOAS 44, 1981, 15-25. Aynı müellifin, Ibn 'Abbâs's Gharîb el-Qur'ân, BSOAS 46, 1983, 332-333.

II. Mesâ'ilu Nâfi' İbni'l-Ezrak

Kur'ândaki garîb kelimelerle ilgili sorulan suallere İbnu ʿAbbâs, eski Arap şiirinden beyitler okuyarak cevap veriyordu. Maksudı ise, Kur'ân âyetleri-

nin iyi anlaşılması idi. İbnu 'Abbâs'dan yapılan bu tarzdaki bir çok rivayet bizlere ulaşmıştır. İşte, bunlardan müstakil bir eser halindeki birisi, Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Hanzalî (-65/683-4, 64)'nin sorduğu sorulara şiirle istişhâd edilerek verilen cevapları ihtivâ etmektedir.

İbnu'l-Enbârî, Kitâbu'l-vağf ve'l-ibtidâ'da, Meymûn b. Mihrân-Muhammed b. Ziyâd el-Yeşkurî-Mucâhid b. Şucâc'-Ebû Şalîh Hudbe b. Mucâhid-Muhammed b. 'Alî b. el-Hasan b. Şekîk-Bişr b. Enes tarikiyle, bu Mesâ'il'den bir parçayı zikreder.

e't-Taberânî ise, el-Mu'cemu'l-kebir'inde e'd-Đahhâk b. Muzâhim-Cuveybir tarikiyle bir kısmını verir.

Ayrıca el-Mubberred'in el-Kâmil'inde ve Ebû 'Ubeyd'in Fedâ'ilu'l-Kur'ân'ında da bulunmaktadır.

es-Suyûtî de el-İtkân'ında (en-Nevu's-sâdis ve's-selâsûn fî ma'rifeti ğarîbi-hî), sahih bir tarikle, 189 kadar sual ve cevabını zikreder. On kûsur kadar sual ve cevabın, çok bilinen ve meşhur olduğundan bahisle, el-İtkân'a almadığını beyan eder.

Yazmaları:

Dimâşk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye, 'âmm 3849; 108^a-119^a, 4/10. asır.

Kahire, Tal'at, mecmû'a 266; 1-33yk., yeni bir nüsha.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mişriyye, mecmû'a 166 m.; 132^a-143^b, 1205 h.

Berlin 683; 93-101 yk., 1060 h. (GAS I, 27).

Süleymâniye, Şehid Ali Paşa.

Bu eser neşredilmiştir:

'Âişe 'Abdi'r-Rahmân Bintu's-Şâtî', el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilu İbni'l-Ezrak, Kahire, 1987, Dâru'l-me'arif (2. tab'ı). Bu kitabın 287-616 sahifeleri arasındadır. 189 sualın ve verilen cevaplarının izahıdır. Daha açık bir ifadeyle, "Mesâ'il", nâşire tarafından burada hem metni hem de kendi yaptığı şerhlerle neşredilmiştir.

Ayrıca el-İtkân'daki kısım, alfabetik tertibe konulup basılmıştır: Muhammed Fu'âd 'Abdi'l-Bâkî, Mu'cemu ğarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Şaĥîhi'l-Buĥârî, Beyrut, 1950, Dâru'l-ma'rife li't-tübâ'ati ve'n-neşr. "Mesâ'il", 234-292 sahifeleri arasındadır.

Mesâ'il'in, İbnu'l-Enbârî, e't-Taberânî, el-Mubberred, Ebû 'Ubeyd'in eserlerinde parçalar halinde bulunması sebebiyle buralarda basılı olduğu, ayrıca es-Suyûtî'nin el-İtkân'ında da en geniş şekilde var olduğunu burada belirtelim (Kahire, 1287, el-Matba'atu'l-müseviyye, 1318, el-Matba'atu'l-ezheriyye).

III. Kitâbu vucûhi'l-Ḳur'ân/ K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir

İbnu 'Abbâs'ın vucûhu'l-Ḳur'ân'a dair eseri bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. el-İmâm Ebû 'Abdîr-Raḥmân İsmâ'îl b. Aḥmed eḍ-Ḍarîr en-Nîsâbûrî el-Hîrî (-430/1039), K. vucûhi'l-Ḳur'ân'ının Mukaddimesinde (3^a) der ki: "Bu kitabta, vucûhu'l-Ḳur'ân'ı zikrettim. Bu (tarz) tasnifte önde gelen(ler), 'Abdullâh b. 'Abbâs -radiyallâhu 'anhu-, sonra Mukâtil, sonra da el-Kelbî'dir":

ذَكَرْتُ فِي هَذَا الْكِتَابِ وَجْهَ الْقُرْآنِ وَالسَّابِقِ بِهَذَا التَّصْنِيفِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ثُمَّ مَقَاتِلٌ ثُمَّ الْكَلْبِيُّ.

(bk. Yahyâ b. Sellâm, K. et-teşârif, tahkiki yapan Hind Şelebî'nin yazdığı "Muḳaddime", s. 28).

el-Vucûh ve'n-nezâ'ir'e dair bir kitap, İbnu 'Abbâs'tan rivayetle, 'İkrime b. 'Abdillâh el-Medenî (-105/723)'ye nisbet edilmektedir. Yine aynı konuda, İbnu 'Abbâs'tan rivayet edilen bir kitap, 'Alî b. Ebî Ṭalḥa el-Hâşimî (-143/760)'ye nisbet edilmektedir. İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'yuni'n-nevâzır fî ilmi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir adlı eserinde (s. 82) şu ifadeyi kullanır.

قَدْ نَسِبَ كِتَابَ فِي "الْوَجْهِ وَالنَّظَائِرِ" إِلَيَّ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا وَكِتَابَ آخَرَ إِلَيَّ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ.

Bu ibareyi Katip Çelebi, Keşfu'z-zunûn'unda (II, 2001) aynen vermektedir.

IV. Şahîfetu 'Alî b. Ebî Ṭalḥa

'Alî b. Ebî Ṭalḥa (-143/760-1)'nın İbnu 'Abbâs'tan yaptığı rivayetleri ihtiva eden "Şahîfetu 'Alî b. Ebî Ṭalḥa" bugün bir müstakil metin halinde elimizde mevcut değildir. eṭ-Ṭaberî'nin tefsiri ve el-Buḥârî'nin Şahîh'inde dağınık halde bulunmaktadır.

Bu "Şahîfe", sadece garîbu'l-Kur'ân'a ait bir eser olmayıp anlaşıldığı kadarıyla, geniş ölçüde garîb kelimelerin izahını vermektedir.

el-Buḥârî'nin Şahîh'indeki garîb kelimeler ve verilen açıklamalar istihrac edilerek, alfabetik tertibe konulup neşredilmiştir: Muḥammed Fu'âd 'Abdî'l-Bâkî, Mu'cemu garîbi'l-Ḳur'ân mustahracen min Şahîhi'l-Buḥârî, Beyrut, 1950, Dâru'l-ma'rifet li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr; bu tab'ından ofset: İstanbul, 1985, Tebliğ yayınları.

Bu konuda yapılmış bir araştırma: İsmail Cerrahoğlu, Ali b. Ebi Talha'nın tefsir sahifesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVII, 1969, 55-82.

2. °ALÎ B. °ABDİLLÂH B. °ABBÂS b. °Abdî'l-Muttalib ES-SECCÂD (40/660-117/735, 118 Dimaşk, el-Echîr).

Ma°ânî elfâzi'l-Ḳur'ân

Kum, Mar°aşı 1127/4; 28b-50b, 1094 h. (Katalog, III, 301'den GAS VIII, 22).

3. ZEYD B. °ALÎ b. el-Ḥuseyn b. °Alî b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Ḳureşî (79/698-122/740 Kûfe).

Tefsîru ğarîbî'l-Ḳur'ân (GAL SI, 314; el-A°lâm III, 98).

Berlin 10237; 27-79 yk., 850 h. (GAS I, 557).

San°â', ta'rîh 582; 140 yk. (Fu'âd Seyyid, RIMA 1, 201'den GAS I, 557).

New Haven, Yale University Library L 471; 1-176 yk., 11/17. asır (Leon Nemoy, Arabic manuscripts in the Yale University Library, no: 653; GAS I, 557).

4. Ebû Ḥuzeyfe VÂŞİL B. °AṬÂ' el-Ġazzâl (Medine 80/700-131/748).

Ma°ânî'l-Ḳur'ân (İbnu'l-Hallikân, Vefeyâtul-'a'yân, VI, 11; ed-Dâvûdî, Ṭabaġâtul-mufessirîn II, 356; el-A°lâm IX, 122; GAS I, 596).

5. Ebû Sa°id EBÂN B. TAGLİB b. Rebâh el-Bekrî el-Cerîrî (-141/758).

I. Ġarîbu'l-Ḳur'ân (Keşf II, 1207; el-A°lâm I, 20; GAS VIII, 24; el-Medî-nî, Mecma'ul-muġis, muhakkikin "Takdîm"i s. 8'de, Yâġût'un Mu°cemu'l-ude-bâ'sı I, 108'den naklen şu kaydı verir: ... ğarîbu'l-Ḳur'ân'a dair bir kitab (1 vardır), Şevâhidini şüirden zikretmektedir:

..... کتاباً في غريب القرآن و ذكر شواهد من الشعر.

II. Ma°cânî'l-Kur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabaġâtul-mufessirîn, I, 1; el-A°lâm I, 20; GAS VIII, 24).

6. Ebu'n-Nadr MUḤAMMED B. ES-SÂ'İB b. Bişr b. °Amr b. el-Ḥâriş EL-KELBÎ el-Kûfî (-146/763), 147).

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetul-'e°yun.. s., 82).

7. Ebu'l-Ḥasan MUĶÂTİL B. SULEYMÂN b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî el-Ḥorasânî (Belh-150/767 Basra).

I. K. el-luġât fi'l-Ḳur'ân (GAS I, 37).

II. K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'ân. Bu eserin ismi şu tarzlarda da verilir: K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir (ed-Dâvûdî, Ṭabaġâtul-mufessirîn II, 331); Nezâ'iru'l-Ḳur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabaġâtul-mufessirîn, II, 331); Vucuhû harfi'l-Ḳur'ân (GAS I, 37). 185 kelimenin tefsirini ihtiva eder.

Bayezid Umûmî 561; 286 yk., 7/13. asır; mikrofilmi Câmi°atu'd-duveli'l-

‘arabiyye, Ma‘hedu’l-mahtûâtî’l-‘arabiyye, no: 289’ddir (bk. F. Seyyid, Fihrisu’l-mahtûât I, 50; GAS I, 37).

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emânet hazinesi 2050; 176 yk., 10/16. asır (GAS I, 37).

Bu eser üzerinde şu çalışmalar yapılmıştır: el-Vucûh ve’n-nezâ’ir, tahkik, Ali Özek, İstanbul, 1985-87; el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir fi’l-Ḳur’âni’l-kerîm, tahkik, Dr. ‘Abdullâh Maḥmûd Şeḥhâte, Kahire, 1975/1395, el-Hey’etu’l-miṣriyyeti’l-‘amme li’l-kitâb.

8. Ebû ‘Âlî EL-HUSEYN B. VÂKID el-Ḳureşî el-Mervezî el-Ḳâdî (-157/774, 159).

Vucûhu’l-Ḳur’ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu’l-mufessirîn I, 160).

9. Ebû Ca‘fer Muḥammed b. el-Ḥasan b. Ebî Sâre ER-RU’ÂSÎ en-Nîfî el-Kûfî el-Luġavî en-Nahvî (-170/786). el-Kisâ’i ve el-Ferrâ’nın hocasıdır. Kûfe nahiv mektebi alimidir.

K. Ma‘âni’l-Ḳur’ân (İbnu’n-Nedîm, el-Fihrist, 166, 295; İnbâhu’r-ruvât IV, 107; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu’l-mufessirîn II, 131; Keşf II, 1730; GAS IX, 125).

10. Ebû ‘Abdillâh Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî el-A‘ver (-170/786).

el-Vucûh ve’n-nezâ’ir

Dublin, Chester Beatty Library 3334; 49 yk., nesih, 533 h. de vefat eden Muḥammed b. Muḥammed hattıyladır. Üzerinde Ahmed Pâşâ el-Cezzâr’ın 1197 h. tarihli vakıf mührü vardır. Mikrofilmi, Riyâd, Mektebetu’l-İmâm Muḥammed b. Su‘ûd el-İslâmiyye 2789 F’dedir (Mu‘cemu muşannefâti’l-Ḳur’âni’l-kerîm IV, 263).

11. Ebû ‘Abdillâh EL-İMÂM MÂLİK b. Enes el-Ḥimyerî (Medine: 93/713-179/795). Sünnîlerden Malikîlerin imamıdır.

Tefsîru ġarîbi’l-Ḳur’ân (el-A‘lâm VI, 128; Mu‘cemu muşannefâti’l-Ḳur’âni’l-kerîm III, 295).

12. Ebû ‘Abdi’r-Rahmân YÛNUS B. ḤABÎB ed-Ḍabbî el-Başrî en-Nahvî (94/703-182/798, 183, 188).

I. Ma‘âni’l-Ḳur’âni’l-kebîr,

II. Ma‘âni’l-Ḳur’âni’ş-şagîr (İbnu’n-Nedîm, el-Fihrist 166, 199; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu’l-mufessirîn II, 386; el-A‘lâm IX, 344).

Bu iki eser tek ünvan altında da zikredilir:

Ma‘âni’l-Ḳur’ân (İnbâhu’r-ruvât IV, 77; İbnu Ḥallikân, Vefeyâtu’l-a‘yân VII, 245; GAS VIII, 57).

13. Ebu’l-Faḍl el-‘Abbâs b. el-Faḍl el-Enşârî EL-VÂKİFÎ el-Başrî el-Mevsîlî el-Mukri’ (-186/802). Abbâsî halifesi er-Reşîd döneminde Musul kadısı idi.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'cyun... s., 82; Keşf II, 2001).

14. Ebu'l-Hasan °Alî b. Hamza b. °Abdillâh b. °Usmân el-Esedî el-Kûfi EL-KISÂ'Î (-189/805, 182, 183 Rey). Kıraat, dil ve nahiv alimidir.

I. K. el-hâ'âtî'l-muknâ bihâ fi'l-Şur'ân

II. K. ma'âni'l-Şur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 299; İnbâhu'r-ruvât II, 257, 265, 271H; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 402; Keşf II, 1730; el-A'âm V, 93.

15. Ebû Feyd MU'ERRİC b. °Amr b. el-Hâriş ES-SEDUSÎ el-°İclî el-Başrî (-195/810, 174, 200'den sonra, Basra). Dil, nahiv ve edebiyatta önde gelen bir alimdir.

K. ğarîbî'l-Şur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 220; İnbâhu'r-ruvât III, 327, 330; İbnu Hâllikân, Vefeyâtu'l-a'cyân V, 304; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 341; Keşf II, 1207; GAS VIII, 61).

16. Ebû Zekeriyâ' YAHYÂ B. SELLÂM b. Ebî Şa'lebe et-Teymî el-Başrî (Kûfe 124/742-200/815 Kahire).

et-Teşârîf (: Tefsîru'l-Şur'ân mimme'stebehet esmâ'uhû ve teşarrafet ma'ânihi.

Kayravan, el-Mektebetu'l-°atîka 151 (I. cilt, 28 yk., magribî hat, 4/10. asır), 159 (II. cilt, 32 yk., magribî hat), 169 (IV. cilt, 27 yk., magribî hat); mikrofilmi, Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye 24795 b'dedir (F. Seyyid, Fihrisu'l-mahtûât I, 160; GAS I, 39; Yahyâ b. Sellâm, et-Teşârîf, tahkiki yapan hanımın "Muqaddime"si, s. 52-54).

Neşredilmiştir: Qaddamet lehû ve haqqakathu Hind Şelebî, Tunus, 1980, eş-Şirketu't-Tûnisiyye li't-tevzîc.

17. EBU MUHAMMED Yahyâ b. el-Mubârek b. el-Muğîre el-°Adevî EL-YEZÎDÎ en-Nahvî (138/755-202/818).

Ġarîbu'l-Şur'ân (Fehresetu İbni Hayr s., 67; GAS IX, 64).

18. Ebu'l-Hasan EN-NADR B ŞUMEYL b. Hareşe b. Yezîd b. Kelşûm el-Başrî el-Temîmî el-Mâzinî (122/740-203/819, 204, 230), Basra, dil ve nahiv mektebi alimidir.

Ġarîbu'l-Şur'ân (Keşf II, 1207; GAS VIII, 59).

British Museum 821 (GAL I, 102).

19. Ebu'l-Munzir HİŞÂM b. Muhammed Ebi'n-Nađr b. es-Sâ'ib EL-KELBÎ el-Bağdâdî (146/764-204/819, 206). Neseb, ahbâr ve eyyâmularabda alim bir zattır.

K. luğâti'l-Şur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 438).

20. Ebû 'Alî Muhammed b. el-Mustenîr b. Aḥmed KUTRUB el-Başrî en-Nahvî el-Lugavî (-206/821).

I. K. ma'âni'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 238; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 220; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cân IV, 213; Taşköprüzâde, Miftâhu's-Sa'âde I, 61; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 255; Keşf II, 1730; el-A'câm VII, 315; GAS VIII, 67).

II. Mecâzu'l-Ḳur'ân (İdâhu'l-meknûn II, 428; GAS VIII, 67).

21. Ebû 'Abdi'r-Raḥmân EL-HEYSEM B. 'ADÎ b. 'Abdi'r-Raḥmân es-Sa'lebi et-Ṭâ'î el-Buḥturî el-Kûfî (114/732-207/822, 206, 209).

K. lugâtî'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169, 451; el-A'câm IX, 115; Mu'cemu muşannefâtî'l-Ḳur'âni'l-kerîm, IV, 185).

22. Ebû Zekeriyâ' Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdillâh b. Manzûr EL-FERRÂ' en-Nahvî el-Lugavî (-207/822).

I. K. lugâtî'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

II. K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 166, 304; İnbâhu'r-ruvât II, 57, III, 187, IV, 9, 10, 16, 22H; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 367; Keşf II, 1730; yazmaları için bk. GAS VIII, 124-125).

Bu eser neşredilmiştir: Kahire, 1955, I. cilt; 1966 II. cilt; 1972, III. cilt. (Tahkiki yapanlar: I. cilt, Aḥmed Yûsuf Necâtî; II. cilt, Muḥammed 'Alî en-Neccâr; III. cilt, 'Alî Şelebî ve 'Alî en-Necdî). Bu tab'ından ofset olarak, Beyrut 1400/1980, (2. baskı), 1983 (3. baskı) tarihlerinde neşredilmiştir.

a. K. ma'âni'l-Ḳur'ân'dan istihrâc edilerek "K. ḡamâ'iri'l-Ḳur'ân" ünvânıyla bir eser, Ebû 'Alî Aḥmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (-289/902) tarafından kaleme alınmıştır.

b. Ebu'l-Faḍl el-Munzirî (-329/941), el-Ferrâ'nın bu eserine bir "Ziyâdât" yazmıştır.

c. İbnu Durusteveyhi (-347/958) ise, bir reddiye meydana koymuştur: "er-Redd 'ale'l-Ferrâ' fi'l-Ma'âni".

III. K. el-maṣâdır fi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 304; GAS IX, 133).

23. EBU 'UBEYDE Ma'cmer b. el-Muşennâ et-Temîmî el-Başrî (-209/824), 208, 210, 211, 213). Basralı lugatçilerdendir.

I. K. ġarîbi'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 285; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cân V, 238; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 327).

II. K. ma'âni'l-Ḳur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 285; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'cân V, 238; ed-Dâvûdî, Ṭabaḳâtu'l-mufessirîn II, 237; Keşf II, 1730).

III. K. mecâzu'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 240; İnbâhu'r-ruvât III, 285; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 327; İdahu'l-meknûn II, 428; Yazmaları için bk. GAS IX, 66).

Neşredilmiştir: Kahire, 1955; Fuâd Sezgin tahkikiyle Kahire, 1962, 1970, ofset olarak Beyrut 1401/1981.

Yukarıda zikredilen I, II, III nolu eserlerin birbirinin aynısı olup olmadığı konusunda bazı mutâlaalar vardır.

24. Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Melik b. Çureyb b. 'Abdî'l-Melik b. 'Alî EL-EŞ-MA'Î el-Bâhîlî el-Başrî (122/740-213/828, 214, 215, 216, 217 Basra). Büyük dil alimlerinden biridir. Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Gayet sadûk ve sika bir zattır.

I. Garîbu'l-Qur'ân (Buğye II, 213; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 355).

II. K. lûgâti'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

25. EBU ZEYD Sa'îd b. Evs b. Şâbit EL-ENŞÂRÎ el-Başrî (119/737-215/830, 214, 216 Basra). Rivayetinde gayet sika bir zat olup, sadûk ve sâlihtir. Lugat, edeb, nahiv, dil, nevâdir, garîb ve şiir bilgisi derindir. et-Tirmizî ve Ebû Dâvûd ondan rivayette bulundular.

I. K. lûgâti'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; el-A'câm III, 144; GAS VIII, 79).

II. K. ma'âni'l-Qur'ân (İnbâhu'r-ruvât II, 35; GAS VIII, 79; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 248).

26. Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade el-Belhî el-Mucâşî'î el-Başrî EL-AHFES EL-EVSAṬ (-215/830, 221, 210).

I. K. garîbi'l-Qur'ân (Keşf II, 1207; GAL I, 105; GAS VIII, 80).

II. K. el-lâmât fi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 172).

III. K. ma'âni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 166; İnbâhu'r-ruvât III, 14; Keşf II, 1730; GAS VIII, 80). Diğer bir ünvanla: K. tefsiri ma'âni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 236; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 186; el-A'câm III, 155).

Bilinen tek yazma nüshası, Meşhed, el-Mektebetu'r-Rıdâviyye 1422 (187 yk., 511 h.)'dedir.

Neşredilmiştir: Ma'âni'l-Qur'ân, tahkik; Fâ'iz Fâris, Kuveyt 1400/1979 (I. tab'ı, I-II cilt), Dâru'l-kutubî's-şekâfiyye; Kuveyt 1401/1981 (II. tab'ı).

27. EBU 'UBEYD el-Çâsım b. Sellâm el-Herevî el-Horasânî el-Enşârî el-Huzâ'î et-Turkî el-Bağdâdî el-Kûfî el-Harîrî (Herat 157/774-224/838, 223, 222, 230 Mekke). Devrinin imâmı, büyük bir edîp, fakîh ve muhaddistir. Kiraat, fıkıh,

dil ve şiiire dair pek çok eserin sahibidir. Gayet dindar, ilim sahibi ve zâhid olan bu zat, ahhâr, rivayetlerin değeri, nakillerin sıhhati konularında otoritedir. Uzun süre Bağdad'da kalmış ve Tarsus'ta 18 yıl kadılık yapmış olup, ömrünün sonunu Mekke'de geçirmiştir.

I. K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168-169, 323; İnbâhu'r-ruvât III, 22; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 34; Keşf II, 1207; GAL I, 107; el-A'clâm VI, 10; GAS VIII, 85).

II. K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 323; İnbâhu'r-ruvât III, 14, 22; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 34, 36; GAS VIII, 85).

III. R. fi mâ verede fi'l-Kur'âni'l-kerîm min luĝâti'l-ġabâ'il: 'Abdu'l-'Azîz ed-Dîrîni (-694/1295)'nin et-Teysîr fi ilmi't-tefsîr adlı eserinin Kahire 1310/1892 tarihli taşbasması, 139-163 s. leri arasında bulunmaktadır. Ayrıca Tefsîru'l-Celâleyn'in Kahire 1937 tab'ı hâmişindedir.

Bu risale, İbnu 'Abbâs'ın K. ğarîbi'l-Kur'ân'ına yapılan bazı ilaveleri ihtiva etmektedir. Bu ilavelerin varlığı - kanaatimce -, risalenin Ebû 'Ubeyd'e isnadına sebeb-olmuştur. Metnin karşılaştırılması bu neticeyi vermektedir.

28. Ebû İshâk İBRAHİM B. EBÎ MUHAMMED Yahyâ b. el-Mubârek EL-YEZÎDÎ el-'Adevî (-225/840).

I. K. el-maşâdir fi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 230; el-A'clâm, I, 84). Sûretu'l-hadîd'e kadar yazabilmiştir.

II. K. me'ttefekât elfâzuhû ve'htelefet ma'ânîhi (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 230; el-A'clâm I, 84).

29. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. 'Ubeydillâh b. Sâlim el-Başrî EL-CUMAĦÎ el-Luĝavî (150/767-231/846, 232).

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 168, 501; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 154; el-A'clâm VII, 16; GAS VIII, 88).

30. EBU 'ABDÎ'R-RAĦMAN 'Abdullâh b. Ebî Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek EL-YEZÎDÎ el-'Adevî el-Baĝdâdî el-Luĝavî (-237/851). el-Ferrâ'nın talebesidir.

K. ğarîbi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 231; İnbâhu'r-ruvât II, 151; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 252).

Köprülü 205; 50 yk., 539 h.

Neşredilmiştir: Ğarîbu'l-Kur'ân ve tefsîruhû, tahkik: Muhammed Selîm el-Hâcc, Beyrut 1405/1980, Dâru 'âlemi'l-kutub.

31. Ebû Yûsuf Ya'ġûb b. İshâk b. Yûsuf B. ES-SİKKÎT (186/802-243/857, 244, 246 Baĝdâd). Kur'ân'a dair ilimler, dil ve şiiirde otoritedir. Luĝatçilerin Küfiyyûn grubuna dahildir. Bu grubda da nahiv alimleri arasında mühim bir yeri vardır. el-Mutevekkil b. Ca'fer'in müeddibi olup, sika bir râviyedir.

K. ġarîbî'l-Ķur'ân (el-A^clâm IX, 255; GAS VIII, 136).

32. Ebû ^cUmer HAFŞ b. ^cUmer b. ^cAbdî'l-^cAzîz el-Ezdî ed-Dûrî (-246/860). Dönemindeki kıraat imamlarından biriydi. Sika olup, zabt hususunda sağlam bir zattır.

K. me'ttefekât elfâzuhû ve ma^cânîhi mine'l-Ķur'ân (el-A^clâm II, 291; Mu^ccemu muşannefâtî'l-Ķur'ânî'l-kerîm IV, 215).

33. Ebû Bekr Muḡammed b. ^cAbdillâh EL-VARRÂĶ (-249/863).

K. ġarîbî'l-meşâhîf (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

34. Ebû Ca^cfer Muḡammed b. ^cAbdillâh b. Kâdim el-Kûfî el-Baġdadi (-251/865).

Ġarîbu'l-Ķur'ân (İdâhu'l-meknûn II, 146-147).

35. MUḡAMMED B. YAḡYÂ b. Ebî Hazm Mihrân EL-ĶATÎ^cî el-Başrî (-253/867).

K. luġâtî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169-170; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 267).

36. Muḡammed b. el-Ḥasan b. Dînâr EL-AḡVEL el-Kûfî (-259/872).

K. ġarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 169, 358; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn, II, 143).

37. İbrâhîm b. Muḡammed b. Sa^cdân b. el-Mubârek (-260/874).

K. ġurûfî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 359; GAS IX, 153).

38. Ebû Muḡammed ^cAbdullâh b. Muslim B. ĶUTEYBE el-Kûfî ed-Dîneverî (213/823-276/889, 270). Sika, dindar, faziletli bir zattır. Dînever kadılıġı yapmıştır. Baġdâdiyyûn grubuna dahildir.

I. K. ma^câni'l-Ķur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 245; GAS VIII, 163).

II. K. tefsîri ġarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 168; İnbâhu'r-ruvât II, 144; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân III, 42; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn, I, 245; Keşf II, 1204; İdâhu'l-meknûn II, 146; GAL I, 120; el-A^clâm IV, 280; GAS I, 48, VIII, 163).

Yazmaları için bk. GAS VIII, 163.

Neşredilmiştir: Tefsîru ġarîbî'l-Ķur'ân, tahkik: es-Seyyid Aḡmed Şâkir, Kahire 1958/1378, ^cİsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve Şurekâhu; 2. tab'ı ofset sûretiyle, Lübnân (Beyrut), 1978/1398, Dâru'l-kutubî'l-^cilmiyye tarafından yapılmıştır.

Ebû ^cAbdillâh Muḡammed b. Aḡmed b. Muḡarrîf el-Kinânî (-454/1062) tarafından, İbnu Ķuteybe'ye ait K. tefsîri ġarîbî'l-Ķur'ân'ı ile K. müşkîlî'l-Ķur'ân'ı cem' edilerek "K. el-Ķurteyn" ünvanıyla bir eser meydana getirilmiştir.

39. Ebû İşhâġ İsmâ^cîl b. İşhâġ b. İsmâ^cîl b. Ḥammâd EL-CEḤDAMÎ (-282/895).

Ma^câni'l-Qur'ân (ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 106; Keşf II, 1730).

40. Ebu'l-^cAbbâs Muhammed b. Yezîd b. ^cAbdi'l-Ekber EL-MUBER-RED eş-Ṣumâlî el-Ezdî (210/826-286/899, 285).

I. K. el-ḥurûf (fî ma^câni'l-Qur'ân ilâ Sûreti Ṭâhâ) (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 268; İḍâhu'l-meknûn II, 289; GAS VIII, 98).

II. K. ma^câni'l-Qur'ân. Bu eser "Kitâbu't-tâmm" diye maruftur. (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 166, 267; İnbâhu'r-ruvât III, 251; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 269; GAS VIII, 98).

Bu kitabın metninden bir parça, Berlin, Mq. 125/2 (Ahlwardt no:1013)'de bulunmaktadır (17^b-18^a yk.), bk. GAS VIII, 98.

III. K. maşâdiri'l-Qur'ân (GAS IX, 74).

IV. K. me'ttefeka lafzuhû ve'htelefe ma^cnâhû mine'l-Qur'âni'l-mecîd (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 175; GAL I, 108; GAS I, 48, VIII, 98, IX, 74).

Bankipore, Oriental Public Library,

Bursa, Ulucâmîi 1268/7,

Köprülü, Ahmed Paşa 327; 202 yk., I. kısım (bk. Catalogue of manuscripts in the Köprülü Library II, 567).

İlk tab'ı, ^cAbdu'l-^cAzîz el-Meymenî er-Râckûtî el-Eşerî tarafından Kahire 1931/1350, el-Matbaatu's-selefiyye'de, ikinci tab'ı ise Ahmed Muhammed Ebî Ra^cd tahkikiyle, yer zikredilmeksizin, 1988'de yapılmıştır.

41. Ebû ^cAlî Ahmed b. Ca^cfer ed-Dîneverî (-289/902).

K. fî ḍamâ'iri'l-Qur'ân (GAS IX, 205).

42. Ebû Ṭâlib EL-MUFADDAL B. SELEME b. ^cÂşım el-Kûfi en-Nahvî el-Lugavî (-290/903, 291). Şâfiî fakihlerinin en büyüklerinin sonuncusudur.

I. Diyâ'u'l-ḳulûb (fî ma^câni'l-Qur'ân ve garîbihî ve muşkilihî). 20 kusûr cüz' olduğu belirtilmektedir, (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 331; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 205; Fehresetu İbni Hayr s. 57; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 328; GAS VIII, 141).

II. K. ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 167; İnbâhu'r-ruvât III, 306; GAS VIII, 141).

43. Ebu'l-^cAbbâs Ahmed EŞ-ṢA^cLEB b. Yahyâ b. Yezîd b. Seyyâr eş-Şeybânî el-Lugavî (200/815-291/904 Bağdad). Dindar, salih, büyük bir sika zattır. Hıfz, doğru sözlülük, garîb bilgisi ve kadim şii rivayetiyle meşhurdur. Kendisi muhaddis ve kurrâdandır. Zamanında Kûfiyyûnun nahiv ve lugatta imamıydı. Maişeti azdı ve buna kanaat ederdi.

I. K. garîbi'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 335; Taşköprizâde, Miftâhu's-sa^câde I, 181; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn I, 97; GAS VIII, 147).

Halep'teki Kütüphanede 7/13. asra ait bir yazmasından bahsedilir bk. GAS VIII, 147.

II. K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 334; İnbâhu'r-ruvât I, 185; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân I, 104; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 97; Keşf II, 1730; GAL SI, 182; el-A'clâm I, 252; GAS VIII, 147).

44. Ebu'l-Yusr İbrâhîm b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî ER-RİYÂDÎ (-298/911).

Sirâcu'l-Hudâ fî ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî (el-A'clâm I, 57; yazması olduğundan bahsedilir bk. Mu'cemu muşannefâtî'l-Kur'ânî'l-kerîm IV, 212).

45. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed B. KEYSÂN el-Luğavî en-Nahvî (-299/912).

K. ma'âni'l-Kur'ân. Bu eser, "el-^cAşerât" diye maruftur (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 167, 370; İnbâhu'r-ruvât III, 59; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 54; Keşf II, 1730; el-A'clâm VI, 197; GAS IX, 160).

46. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Rustem b. Yezdiyâr et-Taberî (-310/922).

I. K. ğaribi'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 270; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 72; GAS IX, 161).

II. R. kellâ fi'l-keclâm ve'l-Kur'ân (GAS IX, 161). Bu risale, Ahmed Hasan Ferhât tahkikiyle, Riyâd ve Dimaşk 1982'de basılmıştır.

47. Ebû Muhammed SELEME B. ^cÂŞİM EN-NAHVÎ el-Bağdâdî (-310/922).

K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 308; İnbâhu'r-ruvât II, 56; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 195, 208; Keşf II, 1730; el-A'clâm III, 172; GAS IX, 136).

48. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl EZ-ZECCÂC (Bağdad: 241/855-311/923).

K. ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbihî (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 167, 275; İnbâhu'r-ruvât I, 194, 200; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân I, 49: "K. fî ma'âni'l-Kur'ân"; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 10; Keşf II, 1730; GAL I, 110, SI, 170; el-A'clâm I, 33; GAS I, 49, yazmaları için bk. VIII, 100). Te'lifi 301 h. dir.

^cAbdu'l-Celîl ^cAbduh Şelebî tahkik ve şerhiyle, Kahire, 1974'de iki cilt halinde neşredilmiştir. Hakkında yapılan bir doktora tezi: Dr. Muharrem Çelebî, "Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc", Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum, 1976.

49. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed B. Mansûr EL-HAYYÂT en-Nahvî (-320/932 Basra). Aslen Semerkandlı olup, Bağdad'da ikamet etmiştir.

K. ma'âni'l-Kur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 372; İnbâhu'r-ruvât II, 54;

ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 84; Keşf II, 1730; el-A'clâm VI, 199; GAS IX, 164).

50. EL-CA'D Ebû Bekr Muhammed b. 'Usmân b. Musebbih eş-Şeybânî (-320/932, 322).

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 374; İnbâhu'r-ruvât I, 304H, III, 184; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 193).

II. K. ma'âni'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 374; İnbâhu'r-ruvât I, 304, III, 184 H; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 193; el-A'clâm VII, 142; GAS VIII, 175).

51. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî b. el-Ĥasan b. Beşîr EL-ĤAKÎM ET-TÎRMÎ ZÎ (vefatı tahminen 302/932). Hafız bir muhaddis, sûfî ve zahid bir zattır. Irak ve Horasan'da ilim tahsil etmiştir.

Taşşîlu nezâ'iri'l-Ķur'ân

İskenderiyye, el-Mektebetu'l-Belediyye 3585/2 H; 35 yk., mikrofilmi Câmi'atu'd-duveli'l-'arabiyye'dedir (F. Seyyid, Fihrisiu'l-mahtûtât I, 26).

Neşredilmiştir: Hasenî Naşr Zeydân tahkikiyle, Kahire, 1970.

52. Ebû Bekr Muhammed b. el-Ĥasan B. DUREYD b. 'Atâhiyye el-Ezdî el-Başrî el-Luĝavî (Basra 223/837-321/933 Umân). Basriyyûn grubundaki dilcilerin sonuncusudur. Dil, âdâb, şiir ve ensâbta asrının önde gelenidir.

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 277; İnbâhu'r-ruvât III, 97H; İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân IV, 324; Keşf II, 1207-8; GAS VIII, 105).

II. K. luĝâtî'l-Ķur'ân. Bu eserini tamamlamamı (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 170; el-A'clâm VI, 310; GAS VIII, 105).

53. EBU ZEYD Ahmed b. Schl EL-BELĤÎ (Belh 235/849-322/933).

I. K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 43).

II. K. mâ uĝlika min ğarîbî'l-Ķur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 43; GAS IX, 189). Eser için İbnu'n-Nedîm şu ifadeyi kullanır: "Kitâbun ceme'â fihî mâ ulliĝa 'anhu fî ğarîbî'l-Ķur'ân" (el-Fihrist s. 607).

54. Ebû 'Abdillâh İbrâhîm NİFTAVEYHÎ b. Muhammed b. 'Arefe b. Suleymân el-Ezdî el-Başrî (Vâsit 244/858-323/935, 324 Bağdad). Nahiv, dil ve hadis alimidir. Zâhirî mezhebinde fakihdir. Sadûk ve sika bir zattır. Kûfeli nahviyyândandır.

K. ğarîbî'l-Ķur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 373; İnbâhu'r-ruvât I, 215; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 21; el-A'clâm I, 58; GAS VIII, 149).

Halep'deki bir kütüphanede 7/13. asra ait bir yazması bulunduğu zikredilir bk. GAS VIII, 149.

55. Ebu'l-Huseyn 'Abdillâh b. Muhammed b. Sufyân EL-HAZZÂZ en-

Nahvî (-325/937).

K. ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 376; İnbâhu'r-ruvât II, 131H, 135; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 248; Keşf II, 1730; GAS IX, 165).

56. Ebû Bekr Muhammed b. el-Qâsım b. Muhammed B. Beşşâr EL-EN-BÂRÎ el-Bagdâdî (Enbar 271/884-328/940, 327 Bağdad). Kûfeli nahviyyûndandır. Nahiv ve edebiyatı en iyi bilenlerdendir. ed-Dârekuṭnî, bu zattan ilim tahsil etmiştir.

I. K. el-hâ'ât fî Kitâbillâh (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 172; GAL I, 119; el-A^clâm VII, 226; GAS IX, 147).

Neşredilmiştir: Hasan Şâzilî Ferhûd tahkikiyle, Mecmû^catu Kulliyeti'l-âdâb (Riyâd), 6, 1979, 69-94; Kahire, 1980.

II. K. el-lâmât (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 172).

III. K. el-muşkil fî ma^câni'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 338; İdâhu'l-meknûn II, 332; GAS VIII, 153). Muşkilu'l-Qur'ân tarzında da anılır (bk. İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 331). İbnu'n-Nedîm, K. ma^câni'l-Qur'ân olarak da zikreder (el-Fihrist, s. 167).

57. EBU'L-FADL EL-MUNZİRÎ (-329/941).

Ziyâdât ^câlâ K. ma^câni'l-Qur'ân li'l-Ferrâ'.

Bk. el-Ferrâ' (-207/822), K. ma^câni'l-Qur'ân.

58. Ebû Bekr Muhammed b. ^cUzeyz ES-SİCİSTÂNÎ el-^cUzeyzî (-330/942).

K. ğarîbi'l-Qur'ân (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 169; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 194). K. fî tefsîri ğarîbi'l-Qur'ân (İbnu Hallikân, Vefeyâtu'l-a^cyân IV, 308). Nuzhetu'l-kuḷûb fî tefsîri ğarîbi'l-Qur'ân (Keşf II, 1945). Bu kıymetli eser, İbnu'l-Enbârî (-328/940)'nin yardımıyla 15 yıllık bir sürede meydana getirilmiştir.

Yazmaları için bk. GAL SI, 183; GAS I, 43-44.

Neşredilmiştir:

Kahire, 1295, el-Maṭba^catu'l-emîriyye. ^cAlî b. Aḫmed el-Maḫdûm ^cAlî el-Mehâyimî'nin Tebsîru'r-Raḫmân ve teysîru'l-Mennân adlı eserinin hamışindedir.

Arrah, 1307. İsmâ'îl b. ^cUmer b. el-Keşîr'in Tefsîr'inin kenarındadır.

Kahire, 1325, Muḫyiddîn en-Na^csânî'nin tashihiyle; 1926; 1355/1936, Muştafâ ^cİnânî tarafından el-Maṭba^catu'r-raḫmâniyye'de basılmıştır; trsz., Dâru't-turâş.

59. EBU'L-^cABBÂS Aḫmed b. Muhammed B. el-Velîd VELLÂD en-Nahvî et-Temîmî el-Mısrî (-332/944).

K. fi ma^câni'l-Qur'ân (İnbâhu'r-ruvât I, 134'de) şu ifade vardır:

وقد كان قد أُملي كتاباً في معاني القرآن و توفِّي ولم يخرج منه إلا بعض سورة البقرة.

60. Ebu'l-Hasan ^cAlî b. ^cÎsâ b. Dâvûd B. EL-CERRÂĦ el-Bağdâdî el-Hasanî (244/859-334/946 Bağdad). Abbâsî halifelerinden el-Muktedir ve el-Kâdir'in veziridir.

K. ma^câni'l-Qur'ân ve tefsîrihî ve muşkilihî. Bu eserin yazılmasında Ebû Bekr b. Mucâhid ve Ebu'l-Huseyn el-Hazzâz en-Nahvî'nin yardımları vardır (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 168, 563; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 419; el-A^clâm V, 133).

61. EBU CA^cFER AĦmed b. MuĦammed b. İsmâ^cil b. Yûnus EN-NAĦ-ĦÂS el-MıŖrî en-Nahvî (-338/950, 337).

K. ma^câni'l-Qur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 68; Keşf II, 1730; GAL I, 132, SI 201; el-A^clâm I, 199; GAS I, 49, VIII, 242). K. el-^câlim ve'l-mute-^callim fi ma^câni'l-Qur'ân (Fehresetu İbni Hayr s. 65; Mu^ccemu muşannefâtî'l-Qur'ânî'l-kerîm IV, 214).

Bursa, Ulucâmii 129; 201 yk., 550 h., III. cilt, Sûretu'l-hâcc'dan Sûretu'l-feth'e kadar.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mıŖriyye 385 tefsîr; 233 yk., 5/11. asır, I. cilt, baştan Sûretu Meryem'e kadar (Fihrisu'l-kutub, Kahire, 1924, I, 62; Fu'âd Seyyid, Fihrisu'l-maĦtûât, Kahire 1380/1961, III, 74).

Dimaşk, Dâru'l-kutubi'z-zâhiriyye 181; 5 yk., bir parçadır (GAS VIII, 242).

Hakkında yapılan bir araştırma: AĦmed Nasîf el-Cenâbî, Ru'yâ cedîde fi ma^câni'l-Qur'ân li'n-NahĦâs, el-Mevrid 7, 2, 1978, 11-29.

62. Ebû ^cAmr MuĦammed b. ^cAbdi'l-Vâhid b. Ebî HâŖim el-Bâverdî (261/875-345/957 Bağdad).

K. el-yevâkît = Risâle fi ġarîbi'l-Qur'ân (el-A^clâm VII, 132). Bu eser, "K. el-yâkûta fi ġarîbi'l-Qur'ân" ünvanıyla da zikredilir, bk. GAS VIII, 156-157.

63. Ebû MuĦammed ^cAbdullâh b. Ca^cfer B. DURUSTEVEYHÎ b. el-Merzubân el-Fesevî (258/871-347/958).

I. K. el-ma^câni fi'l-Qur'ân (Keşf II, 1730; GAS VIII, 108).

II K. er-redd ^cale'l-Ferrâ' fi'l-ma^câni (GAS VIII, 108).

III. K. et-teveŖŖat beyne Ŗa^cleb ve'l-AĦfeŖ fi'l-ma^câni (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist 168, 284; GAS VIII, 108).

64. Ebû Bekr AĦMED B. KÂMİL b. Halef b. Şecere b. Mansûr el-Baġdâdî eş-Şeceri el-Kâdî (-350/961). Fıkıh, tefsir, edebiyat ve tarih sahalarında mühim bir alimdir.

K. ġarîbi'l-Kur'an (İnbâhu'r-ruvât I, 132H; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn, I, 65; Keşf II, 1207; GAS IX, 169).

65. Ebû Bekr Muhammed b. el-Ħasan b. Muhammed b. Ziyâd b. Hârûn EN-NAKKAŞ el-Mevsilî el-Baġdâdî el-Ensârî (-351/962, 350).

I. K. el-işâre fi ġarîbi'l-Kur'an (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 162; es-Suyûtî, Tabakâtu'l-mufessirîn, s. 81; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 132; Keşf I, 98; el-A'câm VI, 310).

II. K. el-muvađđih fi'l-Kur'an ve ma'ânîhi (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 163; el-A'câm VI, 310). el-Muvađđih fi ma'ânî'l-Kur'an (es-Suyûtî, Tabakâtu'l-mufessirîn s. 81; Keşf II, 1905).

III. K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l e'yun... s. 82-83; Keşf II, 2001).

66. Ebû 'Abdi'l-Ħamîd İshâk b. Seleme b. Velîd b. Zeyd b. Esed el-Endelusî EL-ĶAYNÎ (-368/978).

Ķarîbu'l-Kur'an (Keşf II, 1207).

67. Ebû 'Abdillâh el-Ħuseyn b. Ahmed B. HÂLEVEYHÎ (-370/980).

I. K. el-elifât.

Neşredilmiştir: Alî Ħuseyn el-Bevvâb tahkikiyle, el-Mevrid, II, 1982, 73-88.

II. K. i'râbu selâsîne sûreten mine'l-Kur'an/ et-Tarîkiyye/ K. et-tarîkiyyât (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169).

Yazmaları için bk. GAS IX, 170-171.

Neşredilmiştir: Haydarâbâd-Kâhire, 1941.

Hakkında yapılan bir araştırma: F. Krenkow, The I'câb of thirty sûrahs by Ibn Khalaweyh, Islamic Culture 10, 1936, 248-259.

68. EL-HÂLİDİYYÂN:

Ebû Bekr Muhammed b. Hâşim b. Va'le (vefâtı tahminen 380/990).

Ebû 'Usmân Sa'îd (-4/10. asrın sonu).

K. el-eşbâh ve'n-nezâ'ir (İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist s. 743; GAL I, 20; GAS I, 383).

69. Ebu'l-Ħasan 'Alî b. 'Îsâ b. 'Alî ER-RUMMÂNÎ (-296/909-384/994).

K. ġarîbi'l-Kur'an (İnbâhu'r-ruvât II, 295; GAS VIII, 113).

70. Ebu'l-Ħasan 'Alî b. Muhammed b. el-Muṭahhar el-'Adevî EŞ-ŞİMŞÂTÎ (-394/1004'den sonra).

K. ğarîbî'l-Ķur'ân (GAS VIII, 183).

71. Ebu'l-Ħasan (Ebu'l-Ħuseyn) Aĥmed B. FÂRÎS b. Zekeriyyâ' er-Râzî (329/941-395/1004). Lugatçı ve Kûfiyyûn grubunda bir nahivcidir.

K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir, diĝer adıyla 'K. el-efrâd' (GAS VIII, 213).

72. EBÛ HİLÂL el-Ħasan b. °Abdillâh b. Sehl b. Sa°id b. Yahyâ b. Mih-rân EL-°ASKERÎ (-395/1005'den sonra).

K. el-vucûh ve'n-nezâ'ir (GAS VIII, 185).

Kayseri, Raşit Efendi 1066; 140 yk., 9/15. asır (bk. R. Şeşen, Nevâdiru'l-maĥtûâtî'l-°arabiyye fi mektebâti Turkiyâ, I, 209).

73. EBÛ °UBEYD Aĥmed b. Muĥammed b. °Abdi'r-Raĥmân EL-HE-REVÎ (-401/1011, 402).

K. el-ĝarîbeyn fi'l-Ķur'ân ve'l-hadîs (Fehresetu İbni Ħayr s. 69; İbnu Ħal-likân, Vefeyâtu'l-°ayân I, 96, IV, 286; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn I, 79, 130, II, 62; Keşf II, 1206).

Yazmaları pek çoktur bk. GAL I, 131; GAS VIII, 225-226.

Buna baĝlı olarak yazılan eserler:

a. Ebu'l-Fađl Muĥammed b. Naşr b. Muĥammed es-Selâmî el-Baĝdâdî (-550/1155), et-Tenbîh °alâ ĥata'î'l-Ġarîbeyn (yazmaları için bk. GAL SI, 200; GAS VIII, 226).

b. Ebu'l-Mekârim °Alî b. Muhammed b. Hibetillâh en-Naĥvî el-Vezîr (-561/1165), Muĥtaşaru'l-Ġarîbeyn (Buĝye II, 201; Keşf II, 1209; yazmaları için bk. GAS VIII, 226).

c. Ebû Mûsâ Muĥammed b. °Umer b. Aĥmed el-Medenî el-İşfehânî (-581/1185), el-Muĝîs fi tekmileti'l-Ġarîbeyn (Keşf II, 1209; yazmaları için bk. GAS VIII, 226, IX, 317). Neşredilmiştir: el-Mecma°u'l-muĝîs fi Ġarîbeyi'l-Ķur'ân ve'l-hadîs, tahkik: °Abdu'l-Kerîm el-°Uzbâvî, Mekke, 1986/1406, Cami°atu Ummi'l-Ķurâ.

d. el-Medîni (-581/1185)'nin, "K. fi hefevâti Kitâbi'l-ĝarîbeyn" ünvanlı bir diĝer eseri vardır (Keşf II, 1209).

e. Ebû °Abdillâh Muĥammed b. °Alî b. el-Hıdr b. °Asâkir el-Ġassânî el-Mâlakî (-636/1239), el-Muşerri°u'r-revî fi'z-ziyâde °alâ Ġarîbeyi'l-Herevî (Buĝye I, 180; Keşf II, 1209; GAS VIII, 226, IX, 317).

74. el-Ħuseyn b. el-Ķâsım b. °Alî b. °Abdillâh EL-MEHDÎ li-Dînillâh (-404/1013). Zeydîlerin 5. imamıdır.

Tefsîru'l-ĝarîb min Kitâbillâh.

Berlin 10238; 32-60 yk., 993 h., III. cilt.

San°â' (H. Y. Nâmî, el-Ba°setu'l-mışriyye li-taşyîri'l-maĥtûâtî'l-°arabiyye

fi bilâdî'l-Yemen, Kahire, 1952'den naklen GAS I, 569; ayrıca bk. Mu^ccemu muşannefâtî'l-Ḳur'ânî'l-kerîm, III, 296).

75. Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasan B. Fûrek el-Enşârî el-İşbehânî (-406/1015).

Ġarîbu'l-Ḳur'ân.

Üsküdar, Selim Ağa Kütüphanesi 227; 139 yk. (bk. Mu^ccemu muşannefâtî'l-Ḳur'ânî'l-kerîm III, 304).

76. Ebû Yahyâ Muhammed b. Aḥmed b. ^cAbdi'r-Raḥmân b. Muhammed b. ^cAbdi'r-Raḥmân b. Şumâdiḥ ET-TUCÎBÎ es-Serakuşî el-Endelusî (-419/1028).

Muhtasar min Tefsîri'l-İmâm eṭ-Ṭaberî.

San^câ, el-Mektebetu'l-mutevekkiliyye; 252 yk., 20 str., 615 h., bilinen tek nüshasıdır.

Neşredilmiştir: Tahkik, Muhammed Hasan Ebi'l-^cAzm, I-II cilt, Kahire, 1400/1980, el-Hey'etu'l-mişriyyeti'l-^câmme li'l-Kitâb.

et-Tucîbî, Mukaddimedede eser hakkında şu bilgiyi verir (s. 29):

إِنِّي فَصَدْتُ بِمَا جَمَعْتَهُ فِي هَذَا الْكِتَابِ مِنْ تَفْسِيرِ غَرِيبِ الْقُرْآنِ وَ تَأْوِيلِهِ: إِلَيَّ الْإِقْتِصَارُ عَلَيَّ
الْإِقْتِصَارُ وَ تَفْسِيرِ اللَّفْظَةِ غَيْرِ الْجَارِيَةِ عَلَيَّ السَّنَةِ النَّاسِ كَافَةً.

77. Ebû Alî Aḥmed b. Muhammed b. el-Ḥasan EL-MERZÛKÎ (-421/1030).

K. Ġarîbî'l-Ḳur'ân (GAL SI, 502; GAS VIII, 230).

Medine, Maḥmûdiyye 29 L. 85 (O. Spies, ZDMG, 90, 1936, s. 107'den GAS VIII, 230).

78. Ebû ^cAbdi'r-Raḥmân İsmâ^cîl b. Aḥmed b. ^cAbdillâh ED-DARÎR en-Nîsâbûrî el-Hîrî (361/972-430/1039).

Vucûhu'l-Ḳur'ân.

Cambridge, the Library of the University of Cambridge Or. 1282; 156 yk., 752 h., eserin bilinen tek nüshası budur. Mikrofilm, Câmi^catu'd-duveli'l-^carabiyye, Ma^chedu'l-maḥtûâtî'l-^carabiyye, tefsîr 288 (Fihrisu'l-maḥtûât I, 50)'dedir (bk. İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-^cyun..., tahkiki yapan zatın "Mukaddime"si s. 51; Yahyâ b. Sellâm, K. et-teşârîf, tahkiki yapan hanımın "Mukaddime"si, s. 32; Mu^ccemu muşannefâtî'l-Ḳur'ânî'l-kerîm IV, 263).

79. Ebû Muhammed MEKKÎ B. EBÎ ṬÂLİB Ḥammûş b. Muhammed el-Endelusî el-Ḳaysî (Kayravan 355/966-437/1045 Kurtuba).

Ġarîbu'l-Ķur'ân (Fehresetu İbni Hayr s. 67; ed-Dâvûdî, Ṭabakâtu'l-mufessirîn II, 338). Bu eserin esas adı "el-^cUmde fi ġarîbi'l-Ķur'ân"dır.

Neşredilmiştir: el-^cUmde fi ġarîbi'l-Ķur'ân, tahkik, Yûsuf ^cAbdi'r-Raĥmân el-Mar^caşlî, Beyrut 1401/1981, Mu'essesetu'r-risâle; 2. tab'ı, Beyrut 1404/1984.

Bu eserin müellifi tarafından bir muhtasarı yapılmıştır: "Tefsîru'l-muşkil min ġarîbi'l-Ķur'ân".

Neşredilmiştir: Tahkik, Dr. Alî Huseyn el-Bevvâb, Riyâd, 1406, Mektebetu'l-ma^cârif. Diğer neşri: Tefsîru'l-muşkil min ġarîbi'l-Ķur'âni'l-^cazîm 'ala'l-îcâz ve'l-ihtîşâr, tahkik, Hudâ eṭ-Tavîl el-Mar^caşlî, Beyrut 1408/1988, Dâru'l-beşâ'iri'l-islâmîye.

80. Ebû Abdillâh Muĥammed b. Aĥmed B. MUṬARRİF EL-KİNÂNİ (387/997-454/1062). Kıraat alimidir.

K. el-Ķurteyn/ Kitâbey Muşkili'l-Ķur'ân ve ġarîbihî li'bnî Ķuteybe (GAL SI, 186; el-A^clâm IV, 206; GAS VIII, 163).

Bu eser, ^cAbdu'l-Ĥafîz Sa^cd ^cAtiyye tashihiyle, Kahire 1355/1936'da, Mektebetu'l-Ĥâncî tarafından basılmıştır. Ofset suretiyle ise, Dâru'l-ma^crife yayınevince, Beyrut 1401/1981'de yeniden neşredilmiştir.

Bk. İbnu Ķuteybe (-276/889), K. tefsîri ġarîbi'l-Ķur'ân.

81. Ebû ^cAlî el-Ĥasan b. Aĥmed B. EL-BENNÂ' ^cAbdillâh el-Baġdâdî el-Ĥanbelî (396/1006-471/1079). Hanbelî fakîhi ve hadis alimidir.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e^cyun... s. 83; Keşf II, 2001).

82. Ebû ^cAbdillâh el-Ĥuseyn b. Muĥammed b. İbrâhîm ED-DÂMEĠÂNİ (398/1007-487/1085).

el-Vucûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ķur'âni'l-kerîm / ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir (ve fevâ'idu'l-beşâ'ir) fi ġarîbi'l-Ķur'ân.

Baġdad, Mektebetu'l-evġâfi'l-^câmme 6576.

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye (Katalog 1924, I, 66).

Kahire, Dâru'l-kutubi'l-mışriyye (Katalog 1924, I, 53).

Eserin muhtelif isimlerle zikredilmesi (bk. GAL S II, 986), vucûh, nezâir ve ġarîb kelimelerin birbirine yakın konular olmasından kaynaklanmaktadır.

^cAbdu'l-^cAzîz Seyyidu'l-Ehl, "Ķâmûsu'l-Ķur'ân ev işlâhu'l-vucûh ve'n-nezâir fi'l-Ķur'ân" ünvanıyla bablarında takdim ve te'hir yaparak "Ķâdı'l-Ķudât Ebû ^cAbdillâh Muĥammed b. ^cAlî b. Muĥammed b. el-Ĥuseyn ed-Dâmeġânî"ye nisbetle neşretmiştir. I. tab'ı, Beyrut 1970, Dâru'l-^cilm li'l-melâyîn, II. tab'ı, 1977, III. tab'ı, 1983'de aynı yer ve yayınevince yapılmıştır. Burada belirtilmesi gereken

bir önemli husus da, müellifin ismi üzerinde farklı rivayetlerin bulunmasıdır. Eser ve müellif değişik ünvanlarla zikredilse bile birbirinin aynıdır.

83. Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed el-Fađl ER-RÂĞİB EL-İŞ-FEHÂNÎ el-Luğavî (-502/1108). Hakîm ediblerdendir.

Mufredâtu elfâzil-Şur'ân (Keşf II, 1773)/Mufredâtu'l-Şur'ân (ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-mufessirîn II, 329)/ el-Mufredât fi ğarîbi'l-Şur'ân (Sergis, Mu'cemu'l-matbû'âti'l-^carabiyye ve'l-mu^carreb, 923; GAL I, 289, SI, 506; el-A'âm II, 279).

Neşredilmiştir:

el-Mufredât fi ğarîbi'l-Şur'ân;

Kahire 1324/1906, el-Matba'atu'l-Meymeniyye; 1340/1921, "en-Nihâye fi tefsîri ğarîbi'l-hadîs ve'l-eşer" adlı kitabın kenarında; 1960.

Tahran 1384/1964, Seyyid Muhammed Geylânî tahkikiyle, el-Mektebetu'l-Murteđaviyye'ce basılmıştır. Bu neşrinden ofset sûretiyle Beyrut 1397/1977'de yeniden tab edilmiştir.

Kahire 1970, Mektebetu'l-Ancelb el-mışriyye-el-Matba'atu'l-fenniyyeti'l-hadîse'de basılmıştır. Dr. Muhammed Aĥmed Ĥalfillâh tarafından tahkiki yapılmıştır.

"Mu'cemu mufredâti elfâzi'l-Şur'ân" ünvanıyla, Nedîm Mar'aşlî tahki-kiyle, Beyrut 1972/1392, Matba'atu't-teĥaddumi'l-^carabî'de basılmıştır.

84. Ebu'l-Hasan ^cAlî b. ^cUbeydillâh b. Naşr B. EZ-ZÂĠŪNÎ el-Ĥanbelî (-527/1132). Hanbelilerin ileri gelen bir fakihî ve tarihçidir. İbnu'l-Cevzî'nin hocasıdır.

K. fi'l-vucûh ve'n-nezâ'ir (İbnu'l-Cevzî, Nuzhetu'l-e'yun..., s. 83; Keşf II, 2001).

85. Ebû Ca'ferek Aĥmed b. ^cAlî b. Muhammed EL-BEYĤAKÎ (470/1077-544/1150). Luğatçı ve kıraat alimidir.

el-Muhîţ bi-luġâti'l-Şur'ân (Keşf II, 1619; el-A'âm I, 168; Mu'cemu muşannefâti'l-Şur'âni'l-kerîm IV, 186; Emîl Ya'kûb, el-Me'âcimu'l-luġaviyyeti'l-^carabiyye, s. 193).

86. Ebû ^cAbdillâh Muhammed b. Yûsuf b. ^cUmer b. ^cAlî EL-KEFERTÂ-BÎ el-Luğavî (-553/1158).

Ġarîbu'l-Şur'ân (Keşf II, 1208; el-A'âm VIII, 22; Mu'cemu muşannefâti'l-Şur'âni'l-kerîm III, 303).

87. Ebu'l-Fađl Ĥubeş b. İbrâhîm Tiflîsî (-558/1163).

Vucûhu'l-Şur'ân. Arapça-farsça.

Neşredilmiştir: Tahkik, Mehdî Muĥakkîk, Tahran, 1340 ĥş.

88. Zeynu'l-meşâyiĥ Muhammed b. Ebî'l-Kâsım el-Bikâlî el-Ĥârezmî (-562/1167).

Terâcimu'l-e'âcım (fî tefsîri mufredâtî'l-Qur'ân). Sûre tertibine göredir. Arapça-farsça (Keşf I, 394).

Ayasofya 4665; 65 yk., 713 h.

89. EBU'L-BEREKÂT Kemâluddîn °Abdu'r-Rahmân b. Muhammed B. EL-ENBÂRÎ (513/1119-577/1181 Bağdad). Dil, edebiyat ve tarih alimidir.

el-Beyân fî ğarîbî'l-Qur'ân.

Neşredilmiştir: Tâhâ °Abdi'l-Hamîd tahkikiyle, Kahire, 1969, el-Hey'etu'l-mışriyyeti'l-°âmme, 421 s. (bk. Mu'cemu muşannefâtî'l-Qur'âni'l-kerîm III, 293).

90. °Abdu'l-Hakk b. °Abdi'r-Rahmân b. °Abdillâh el-Ezdî el-İşbîlî el-Endelusî, İBNU'L-HARRÂT (510/1116-581/1185).

Mu'cemu ğarîbeyi'l-Qur'ân ve'l-ħadîs. 25 cüz'dür. (el-A'âm IV, 52; °Alî °Abdi'l-Vâhid Vâfî, Fıkhı'l-luĝa s. 305; Mu'cemu muşannefâtî'l-Qur'âni'l-kerîm III, 303).